

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE, CIVILIZAȚIE, CULTURĂ

ÎNTRE FERVOARE RELIGIOASĂ ȘI PRAGMATISM!

***DESCOPERIRILE MONETARE ÎN CONTEXT
FUNERAR – STUDII DE CAZ COMPARATIVE DIN
PROVINCIILE DACIA ȘI PANNONIA***

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Nicolae Gudea

Găzduc

Student-doctorand:

Ágnes-Kornelia

2016

CUPRINS

CUVÂNT DE MULȚUMIRE

INTRODUCERE

Scurtă privire asupra stadiului cercetărilor

Scopul lucrării

Obiectivele lucrării

METODOLOGIE

Izvoare scrise și iconografice

Studiul materialului numismatic și arheologic

A. Limite în timp și spațiu

B. Organizarea materialului

C. Metode statistice

Capitolul I. ANTROPOLOGIA FUNERARĂ ROMANĂ. RITUALURI DE ÎNMORMÂNTARE LA ROMANI ÎN LUMINA IZVOARELOR LITERARE ȘI ICONOGRAFICE

Preliminarii

Motivația obiceiurilor funerare

Ritualul înmormântării

Ritualuri care preced funeraliile

Procesiunea funerară – *pompa*

Practici la depunerea corpului în mormânt

Practici post funerare

Cultul morților

Capitolul II. IZVOARE LITERARE ȘI ICONOGRAFICE REFERITOARE LA MITUL LUI CHARON, CU PRIVIRE SPECIALĂ ASUPRA TRADIȚIEI ANTICE DESPRE PLATA LUNTRAȘULUI

1. Autori antici preclasici și clasici (secolele VI-V a.Chr.)

2. Autori antici din perioada elenistică (sfârșitul secolului IV–secolul II a.Chr.)

3. Autori antici din secolul I a.Chr.

4. Autori antici din secolul I p.Chr.

5. Autori antici din secolul II p.Chr.

6. Autori antici târzii (secolele IV-VI p.Chr.)

Capitolul III. OFRANDA MONETARĂ ÎN CONTEXT FUNERAR

A. DACIA

Obiectul analizei

Moneda ca element de inventar: singură / asociată

Inventar primar/ inventar secundar

Procentajul mormintelor cu monede

Aspecte etno-culturale

- a. Comunitate celto-illirică
- b. Comunități norico-pannonice
- c. Comunități traco-illirice
- d. Comunități daco-carpice

Distribuție monedelor după rit

Monede tăiate în mod deliberat

Inventar asociat

Distribuția monedelor pe secole și pe emitenți

Distribuția metalului monetar în morminte

Monede de bronz

Monede provinciale

Monede de argint

Poziția monedei în mormânt

- a. Poziția monedei în morminte de incinerație
- b. Poziția monedei în morminte de inhumatie
- c. Poziția monedei în morminte cenotaf
- d. Monede depuse după sigilarea mormântului

Recipiente pentru monede

Mai multe monede într-un singur mormânt

Depozite monetare în context funerar

Mai multe persoane într-un mormânt cu o singură monedă

Monede – amulete
Vârsta defunțiilor
Sexul defunțiilor
Tipuri monetare și mesaj
Emisiuni monetare rare în morminte
Contexte funerare particulare – studii de caz
Morminte cu inscripții

B. PANNONIA

Obiectul analizei
Moneda ca element de inventar: singură / asociată
Procentajul mormintelor cu monede
Inventar primar/ inventar secundar
Aspecte etno-culturale

1. Comunități urbane și quasi-urbane
2. Comunități rurale
  - 2.a. Necropole rurale cosmopolite
  - 2.b. Necropolele unor grupuri etnice izolate
  - 2.c. Necropole tumulare

Distribuția evidenței monetare după rit
Monede tăiate deliberat
Inventar asociat
Distribuția monedelor pe secole și pe emitenți
Distribuția metalului monetar în morminte

- Monede de bronz
- Monede provinciale
- Monede de argint

Depozite monetare în context funerar
Poziția monedei în mormânt

- a. Poziția monedei în morminte de incinerare

b. Poziția monedei în morminte de inhumație

Recipiente pentru monede

Mai multe monede într-un singur mormânt

Mai multe persoane într-un mormânt cu o singură monedă

Monede- amulete

Vârsta defuncțiilor

Sexul defuncțiilor

Tipuri monetare și mesaj

Emisiuni monetare rare în morminte

Contexte funerare particulare – studii de caz

CONCLUZII

Evidența izvoarelor literare și iconografice referitoare la mitul lui Charon și taxa de trecere în lumea de dincolo

Moneda în context funerar. Aspecte generale și particulare ale practicii depunerilor monetare funerare în provinciile Dacia și Pannonia romană

Rolurile monedei în morminte

Cronologia răspândirii obiceiului depunerii monedelor în mormintele studiate

Fenomene ale circulației monetare reflectate în descoperiri monetare funerare

Răspândirea obiceiului depunerii monedei în mormânt– popularitate

BIBLIOGRAFIE

ANEXE

TABELE

A. DACIA

B. PANNONIA

GRAFICE

A. DACIA

B. PANNONIA

HARTĂ. Necropolele din Dacia și Pannonia incluse în repertoriu

REPERTORIUL necropolelor

A. DACIA

B. PANNONIA

PRESCURTĂRI FOLOSITE ÎN CATALOG

CATALOGUL descoperirilor monetare funerare

A. DACIA

B. PANNONIA

CUVINTE CHEIE: monedă, Charon, izvoare literare, iconografie, ritualuri funerare, superstiție, mentalitate colectivă, mentalitate individuală, necropolă, context funerar, morminte, fenomen general, fenomen particular, studiu comparativ

Studiul de față analizează descoperirile monetare în context funerar cu scopul de a evidenția mentalități colective și particulare legate de utilizarea monedei în cadrul ceremoniilor de înmormântare. Fenomenul a fost studiat pe nivelul a două provincii dunărene, Dacia și Pannonia, pe o perioadă care coincide cu etapa clasică a civilizației romane (de la constituirea provinciilor până la sfârșitul secolului III p.Chr.). Lucrarea propune o analiză interdisciplinară a tuturor izvoarelor care ne stau la dispoziție. Prin coroborarea critică a surselor literare, epigrafice, iconografice, arheologice și numismatice este posibil o înțelegere mai amplă a fenomenelor care coordonează atitudinea și comportamentul individului confruntat cu moartea.

Teza este compusă dintr-un număr de trei capitole principale, fiecare dintre ele reflectând un anumit aspect al problematicii abordate.

INTRODUCEREA relevă scopul, obiectivele și o scurtă privire asupra stadiului cercetării. Abordare complexă și multidisciplinară a subiectului depunerilor monetare funerare a fost atins prin corelarea mitului "obolul lui Charon" reflectat în sursele literare cu evidența numismatică.

METODOLOGIA prezintă limitele studiului în timp și spațiu. Analiza semantică și iconografică a "mitul lui Charon" a fost realizată pe secvențe cronologice delimitate în funcție de datarea izvoarelor și gruparea lor într-o anumită perioadă istorică: 1. Perioada preclasică și clasică (secolele VI-V a.Chr.); 2. perioada elenistică (sfârșitul secolului IV – secolul II a.Chr.); 3. secolul I a.Chr.; 4. secolul I p.Chr.; 5. secolul II p.Chr.; 6. secolele IV-VI p.Chr. În acest fel a fost posibilă urmărirea evoluției gândirii colective în timp și evidențierea mutațiilor în cea ce privește abordarea literară a unui topos arhaic.

În lucrarea de față, provinciile *Dacia* și *Pannonia* sunt tratate ca entități geoculturale. Grosul materialului analizat în această lucrare este databil în perioada secolelor I-III p.Chr. Din această considerație lucrarea de față se limitează la stabilirea fenomenelor generale și particulare ale descoperirilor monetare funerare în perioada "clasică" a existenței lui. Materialul numismatic și arheologic provenit din necropolele databile în perioada romană târzie reflectă o diferență mare față de perioada anterioară.

CAPITOLUL I. ANTROPOLOGIA FUNERARĂ ROMANĂ. RITUALURI DE ÎNMORMÂNTARE LA ROMANI ÎN LUMINA IZVOARELOR LITERARE ȘI ICONOGRAFICE.

În această parte a lucrării sunt sintetizate ritualurile funerare practicate în lumea romană, precum și motivația lor religioasă și legată de superstițiile epocii. Din punct de vedere a decursului evenimentelor se pot face distincție între ritualuri care preced funeraliile, procesiunea funerară – *pompa*, practici la depunerea corpului în mormânt și practici post funerare. Momentele cheie ale trecerii și încorporării într-o altă lume, precum și cultul morților în lumea romană, au fost relevate prin analiza semantică și iconografică ale izvoarelor antice.

CAPITOLUL II. IZVOARE LITERARE ȘI ICONOGRAFICE REFERITOARE LA MITUL LUI CHARON, CU PRIVIRE SPECIALĂ ASUPRA TRADIȚIEI ANTICE DESPRE PLATA LUNTRAȘULUI

Acest capitolul aprofundează problematica lucrării în direcția unei analize a mentalităților colective și individuale. Izvoare literare scrise (49 de autori antici), numeroase pentru epoca clasică a antichității, reprezintă sursele cele mai importante pentru studiul subiectului de față. Am considerat de importanță majoră să ținem cont de statutul diferit ale surselor, determinat de personalitatea scriitorului, genul literar al operei, dar și de mediul căruia era destinat, de perceptibilitatea și sensibilitatea receptorilor.

Sursele literare sunt completate de mărturiile personale oferite de inscripțiile funerare păstrate atât din epoca greacă, elenistică cât și din cea romană. Memoria colectivă a păstrat imaginea lui Charon, cu modificări de nuanțe de la începutul sec. V a. Chr. până în antichitatea târzie. În tratarea subiectului pot fi observate elemente constante, definatorii (nerăbdarea și figura înspăimântătoare a lui Charon, identificarea lui cu moartea, o monedă mică pentru taxă) dar și elemente variabile în funcție de epocă, personalitatea scriitorului și mesajul literar atins (supraaglomerarea bărcii, scutiri de taxe, ”mituirea” și avariția luntrașului, uneori chiar benevolența lui).

CAPITOLUL III. OFRANDA MONETARĂ ÎN CONTEXT FUNERAR.

A. DACIA

Obiectul analizei constituie cele 441 de morminte și 765 de monede adunate în Catalog. În Baza de date au fost incluse 372 de morminte care au monede în inventar, în total 552 de monede. Diferența între număr de morminte și număr de monede în Baza de date se datorează faptului că în mai multe cazuri au fost descoperite 2 sau mai multe monede depuse într-un singur mormânt.

În acest capitol următoarele aspecte au fost analizate: asocierea monedei cu alte elemente de inventar; statutul de inventar primar sau inventar secundar (arsă sau nearsă) al monedei; frecvența descoperirilor în morminte; aspecte etno-culturale legate de frecvența monedei; distribuția monedelor după rit; monede tăiate în mod deliberat; distribuția monedelor pe secole și pe emitenți; distribuția metalului și al nominalelor în morminte; poziția monedei în morminte în funcție de ritul practicat; depozite monetare funerare; monede – amulete; vârsta, sexul defuncțiilor înmormântați cu monede; tipuri monetare și mesaj; contexte funerare particulare. În concordanță cu obiectivele lucrării rezultate pot fi rezumate astfel:

Procentajul mormintelor cu monede. Pentru stabilirea procentajul mormintelor cu monede doar 17 au putut fi luate în considerare pentru analize statistice și comparative, deoarece restul necropolelor au fost insuficient cercetate sau publicate. În aceste necropole au fost descoperite 3713 morminte din care 347 au avut în compoziție una sau mai multe monede, ceea ce reprezintă 9,3% din totalitatea mormintelor provenite din aceste necropole, fiind un index general pentru răspândirea depunerilor monetare funerare în provincia Dacia.

Aspecte etno-culturale. Pornind de la premisa diversității populației din Dacia romană cele 17 necropole reprezentative au fost grupate în mai multe grupuri etno-culturale:

1. *Comunități urbane și quasi urbane.* Din punct de vedere social se poate face distincție între necropole care au fost folosite cu precădere de elemente civile, cum ar fi *Apulum I* (necropola coloniei *Aurelia Apulensis*), *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Romula* și necropole legate de așezările formate lângă castru legionare și auxiliare, cum ar fi *Apulum II* (*Municipium Septimium Apulense*), *Porolissum*, *Sucidava*, *Micia* și *Tibiscum*.

2. *Comunități rurale.* În funcție de premisele socio-etno culturale procentajul depunerilor monetare funerare arată deosebiri substanțiale între diferite situri rurale din Dacia. Procentajul cel mai ridicat în privința depunerilor monetare funerare îl are necropola "Pârâul Hotarului" de

la Sighișoara (73,6%), urmat de Ighiu (50%), Cașolț (33%), Cinciș (29,4%), Morești (20%), *Alburnus Maior* (7,9%), Obreja (1,6%), Soporu de Câmpie (1,1%) și Locusteni (0,3%).

Factorii decisivi, care influențează *modus vivendi* a unei comunități rurale este locația așezării, îndeletnicirea populației, orientarea economică și componența etno-culturală a comunității. Din acest punct de vedere *villa rustica* de la Cinciș se poate încadra între comunitățile rurale deschise influențelor, care se află în contact permanent cu un centru urban. Celelalte așezări rurale discutate pot fi încadrate între comunităților etno-culturale închise. Necropolele acestora, pornind de la elementele comune de rit și ritual, pot fi grupate în felul următor:

A. Comunitate celto-illirică, Sighișoara

73,6%

B. Comunități norico-pannonice, Cașolț și Ighiu

41,7%

C. Comunități traco-illirice, *Alburnus Maior*

7,9%

D. Comunități daco-carpice, Obreja, Soporu de Câmpie și Locusteni

1%

Monede tăiate în mod deliberat au fost descoperite 7 morminte din Dacia. În afară de un mormânt de la *Apulum*, toate cele trei necropole unde au fost descoperite astfel de monede (Cașolț, Ighiu, Sighișoara) pot fi legate de grupuri etnice cu tradiții din perioada La Tène, origine din teritoriul norico-pannonic. Singurele analogii din Pannonia provin din două necropole tumulare aparținând unor populații băștinașe. Fenomenul mutilării rituale a monedei a fost explicată în mai multe feluri și pusă în paralel cu mutilarea sau distrugerea intenționată a altor obiecte (vase sparte ritual, arme și obiecte personale distruse deliberat), care astfel devin inutilizabile în lumea aceasta, ca urmare pot fi privite ca un sacrificiu.

Inventar asociat. Dacă analizăm componența inventarului mormintelor cu ofrandă monetară putem constata că moneda a fost cel mai frecvent asociat cu vase (sau fragmente) ceramice. În ordine descrescătoare urmează podoabe, opaițe, accesorii de vestimentație, piese de cosmetică, unelte și obiecte de uz cotidian, *unguentarium*, vase de sticlă, amulete, *turibulum*, categorii diverse (cum ar fi cochilie, figurină de teracotă, zar de joc), arme, ofrande animaliere și vase de bronz. Această ierarhie a categoriilor de inventar variază în funcție de necropolă, rit practicat și orizont cronologic.

Distribuția monedelor pe secole și pe emitenți în cazul Daciei arată în felul următor: din cele 765 de monede catalogate, 580 au putut fi determinate cu exactitate. Dintre acestea 53 sunt piese de argint, 47 sunt monede provinciale de bronz, iar restul monede imperiale de bronz. Cele mai multe monede au fost emise pe parcursul sec. II p.Chr., dar avem câteva monede "relicve" din secolele 2-1 a.Chr.: o tetradrahmă dacică, trei emisiuni republicane, dintre care două folosite ca amulete-pandantive, o monedă de bronz de la Corcyra și un *denar* a lui M. Antonius.

Dacă excludem din analiză monedele bătute în timpul dinastiei constantiniene, care sunt prezente doar în două necropole din Dacia, se observă numărul ridicat ale emisiunilor împăratului Antoninus Pius (98), urmat de Hadrian (79), Traian (44), Marcus Aurelius și Lucius Verus (36) (Fig. 17D). Valori ridicate ating și piesele bătute de împărații Septimius Severus (35), Severus Alexander (34) și Caracalla cu Geta (20).

Distribuția metalului monetar în morminte relevă aspecte interesante ale obiceiului. În majoritatea mormintelor (89%) din necropolele din Dacia au fost descoperite exclusiv monede de bronz. În ceea ce privește nominalele frecvente în morminte se poate constata că din totalul monedelor inserate în catalog, 89% sunt de bronz, 8% de argint și 3% fără informații. În Dacia depunerea monedelor de argint până la domnia lui Septimius Severus este un fenomen accidental, metalul preferat fiind bronzul, iar nominalul cel mai frecvent este *as*-ul. În lipsa nominalelor mici de bronz (de la domnia lui Septimius Severus la Severus Alexander), "obolul" a fost substituit cu o monedă de argint (de multe ori subaerată) sau de o emisiunile provincială de bronz. După deschiderea monetărilor provinciale de la Viminacium și din Dacia monedele de bronz devin din nou preponderente în mormintele din Dacia.

În ceea ce privește poziția monedei în morminte de incinerare se poate constata că în Dacia, cele mai multe monede provin din stratul sau de pe stratul funerar, ceea ce arată că moneda constituie ofrandă primară, fiind plasată pe rug împreună cu cadavrul. Frecvența pozițiilor de descoperire în cazul morminte de inhumație arată că în 60% din cazuri moneda provine din zona capului, în 19% din zona pieptului, în 15% din regiunea bazin/ brațe/ mâini, iar din partea inferioară a corpului 6%.

Obiceiul se schimbă începând cu sec. IV. p.Chr. În necropola de la *Sucidava*, înmulțirea descoperirilor monetare într-un singur mormânt este un fenomen paralel cu schimbarea poziției monedei în morminte. Locul descoperirii pieselor monetare devine mult mai variat începând cu sec. IV p.Chr., iar dacă le grupăm între cele 4 părți importante ale corpului observăm că în proporție de 36% este preferată porțiunea capului; 30% revine zonei pieptului; 23% bazinului și mâinilor și 11% părților inferioare ale corpului.

Un alt aspect care trebuie menționat este legătura dintre numărul și poziția monedelor în morminte. Atunci când mai multe monede au fost găsite într-un singur mormânt, acestea au fost depuse în zone diferite ale corpului și mai puțin în gură.

Monede – amulete. Monede cu una sau 3 găuri au fost găsite și în mormintele din Dacia. Aceste monede erau purtate de defunct încă în timpul vieții și au ajuns în mormânt ca obiecte personale. Ca urmare ele au o funcție diferită de monedele depuse în cadrul unui ritual funerar. Monedele cu trei găuri dispuse triunghiular puteau fi cusute pe îmbrăcăminte sau purtate în ansamblul unui colier, așa cum sugerează cele 2 piese găsite în Dacia în mormintele unor copii de vârstă fragedă.

Cele mai multe monede-amulete provin din morminte de copii: 5 cazuri din 7. Faptul că asemenea monede-amulete au fost descoperite preponderent în morminte de înhumăție poate fi explicată tot din perspectiva vârstei: în lumea romană, copii de vârstă fragedă erau înhumați chiar și în secolele când incinerarea era ritul predominant. Această realitate se reflectă și în graficul mormintelor de copii cu ofrande monetară: 85% înhumăție și 15% incinerăție!

În ceea ce privește vârsta defuncțiilor înmormântați cu ofrandă monetară se poate constata că majoritatea sunt copii de diferite vârste. Acest rezultat corelat cu statisticile referitoare la sexul defuncțiilor înmormântați cu ofrandă monetară reflectă o situație particulară. Pe lângă faptul că cele mai multe morminte cu inventar monetar aparțin copiilor, aceștia în proporție de 80% sunt de sex feminin. O prevalență a sexului frumos legat de această practică funerară este și mai evidentă în cazul mormintelor de adulți. În acest caz bărbații reprezintă 7% din total, iar femeile 93%! Ipoteza conform căreia femeile (ca și copii de altfel) supuse bolilor și a forțelor naturii sunt cele care au o mai mare nevoie de a avea un *viaticum* la îndemână, pare a fi una plauzibilă.

Analiza tipurilor monetare și a mesajului transmis poate fi relevantă și în cazul descoperirilor monetare în context funerar. Simbolurile folosite pe emisiunile monetare sunt prezente în diferite domenii ale vieții cotidiene, astfel semnificația lor poate fi ”portată” dintr-un context în altul. Astfel, imaginea reprezentată pe monede poate dobândi o semnificație personală prin filtrul fiecărui individ care o receptează. Acest filtru este determinat de bagajul cultural, spiritual și chiar de starea emoțională actuală a celui care o deține.

O posibilă alegere ale monedelor pe baza mesajului monetar poate fi probată prin analiza tipurilor monetare provenite din necropolele din Dacia și Pannonia. Tipurile monetare imperiale sunt definite prin reprezentarea de pe reversul monedelor, uneori întărită și de mesajul de pe avers, cum este în cazul monedelor de tip *Consecratio*.

Tipurile monetare au fost grupate în funcție de cele trei categorii ale sferelor de viață ale omului antic: civil, militar și religios. Pentru a obține rezultate concludente au fost incluse în analiză doar tipurile monetare care apar pe monedele de bronz provenite din așezările și necropolele de la *Apulum*. Comparația între cele două grafice arată că monedele care poartă un mesaj religios legat de sacrificiu și lumea de dincolo au un procent mai mare în necropolă, 31%, față de așezare, 9%. Procentajul tipurilor monetare cu conținut civil și militar este aproape egal în cele două eșantioane (21% și 17% în necropole; 22% și 15% în așezare). Acest rezultat poate fi considerat un argument convingător pentru ipoteza că în necropolele din *Apulum* a existat o selecție pozitivă ale tipurilor monetare cu mesaj eschatologic.

B. PANNONIA

Analiza descoperirilor monetare funerare în provincia Pannonia se bazează pe materialul numismatic și informațiile arheologice adunate în Catalog și în Baza de date. Catalogul cuprinde toate monedele descoperite în mormintele din provincia *Pannonia*, chiar și acelea despre care nu sunt cunoscute circumstanțele (rit, context și alte elemente de inventar) de descoperire. În schimb în baza de date au fost introduse doar acele morminte cărora s-a putut stabili contextul arheologic. În Catalog au fost incluse 719 monede care provin din 545 de morminte sau de pe teritoriul necropolelor studiate. În Baza de date au fost adunate 531 de morminte cu 628 de monede în inventar.

Așa cum s-a procedat în cazul Provinciei *Dacia* următoarele aspecte au fost analizate:

Procentajul mormintelor cu monede în Pannonia a fost socotit pentru un eșantion de 20 de necropole cercetate și publicate sistematic. În necropolele studiate pentru *Pannonia* au fost descoperite 2473 de morminte. Dintre acestea 436 au avut în compoziție una sau mai multe monede, ceea ce reprezintă un procentaj de 17,6%. De remarcat că acest index general este aproape dublu în *Pannonia* față de cel obținut pentru provincia *Dacia*.

Analizând raportul mormintelor cu ofrandă și cele fără ofrandă monetară pentru fiecare necropolă în parte se poate constata o oarecare diferență, dar pentru nici una dintre necropole nu avem procentaje extrem de ridicate. Ca urmare nu putem vorbi de un obicei *sine qua non* practicat pentru nici una dintre așezările studiate. În stadiul actual al cercetărilor nici una dintre necropolele din *Pannonia* nu depășește procentajul de 33% a mormintelor cu inventar monetar. Procentajul cel mai ridicat din punct de vedere al depunerilor monetare în

morminte îl prezintă necropola Homokgödör de la *Arrabona* (33%), urmat cele ale necropolelor *Brigetio – Járóka* (29,5%) și *Savaria – Necropola sudică* (29,4%). Rezultate apropiate pot fi observate pentru necropolele de la *Aquincum – ”Bécsi út” I-II.* (25,8%) și *Carnuntum – Gräberstraße* (25%), urmate de *Matrica* (21,7%), *Brigetio – Sörházkert* (21,5%), *Mačvanska Mitrovica* (21,3%) și *Brigetio – Gerhát* (19,5%). Un procentaj sub 16% a mormintelor cu monede se atribuie necropolelor de la *Savaria – Necropola nordică* (15,9%), *Carnuntum – Zivilstadt* (15,5%) și *Arrabona – Nádorváros* (14,3%) și *Intercisa* (13,1%), urmate de *Gerulata I-II* (9,2%), *Novo Mesto* 7,2%, și *Kékesd* 7,1%. Cele mai puține monede au fost descoperite în necropolele de la *Solymár* 3,7% și *Magyarszerdahely* 2,9%.

Aspecte etno-culturale.

1. *Comunități urbane și quasi-urbane.* La fel cum a fost demonstrat și în cazul Daciei, analiza statistică și comparativă arată că obiceiul depunerii ofrandei monetare a fost răspândit aproape pe același nivel în necropolele centrelor cosmopolite din *Pannonia*. Nu este întâmplător faptul că procentajele cele mai ridicate sunt atinse de așezările care au o lungă perioadă de dezvoltare (unele chiar din secolul I p.Chr.), sunt situate în puncte strategice de-a lungul drumul limesului nordic al Pannoniei, sau lângă drumuri comerciale de prim rang.

2. *Comunități rurale.* În *Pannonia*, la fel ca în cazul Daciei, procentajul depunerilor monetare în necropole prezintă diferențe semnificative în funcție de locația geografică și componența etno-culturală ale așezării rurale aparținătoare. Locația așezării față de principalele artere de comunicație reprezintă factorul cel mai important în privința intensității influenței culturii materiale și spirituale romane. Pe lângă acest aspect îndeletnicirea populației, orientarea economică și componența etno-culturală definesc gradul de deschidere și permeabilitate a unei comunități rurale. Procentajul cel mai ridicat al depunerilor monetare în morminte îl găsim la *Mačvanska Mitrovica* (29,5%), urmat de *Novo Mesto* (7,2%), *Kékesd* (7,1%), *Solymár* (3,7%), *Magyarszerdahely* (2,9%).

Din cele 52 de necropole tumulare semnalate de pe teritoriul Ungariei transdanubiană în 13 au fost descoperite morminte cu ofrandă monetară. Acestea sunt: *Ivánc*, *Zalalövő*, *Katafa*, *Zalaegerszeg*, *Sölytör*, *Becsehely*, *Nagyrecse*, *Nagykanizsa*, *Pátka*, *Inota*, *Mezőcsilas*, *Tengőd*, *Orci*. Din punct de vedere al răspândirii acestui obicei în rândul populației indigene din *Pannonia* este semnificativă distribuția geografică a tumulilor cu inventar monetar. Cei mai mulți (8) se concentrează pe teritoriul județelor *Vas* și *Zala*, situați în sud-

vestul Ungariei, zonă apropiată provinciei *Noricum*. În schimb din mormintele tumulare din estul provinciei ofranda monetară lipsește cu desăvârșire.

Inventar asociat. Nu este surprinzător că și în cazul Pannoniei moneda este asociată cel mai frecvent cu inventar ceramic (vase sau fragmente de vase). Spre deosebire de *Dacia*, în *Pannonia* după ceramică opaițele sunt cele mai frecvente, urmate de podoabe, unelte și obiecte de uz cotidian, *unguentarium*, piese de cosmetică, vestimentație, vase de sticlă, ofrande alimentare, amulete, *turibulum*, categorii diverse (piese de joc, piese de cult etc.), arme și vase de bronz. Predominanța combinației de inventar: monedă – ceramică – opaiț subliniază caracterul mediteraneean al acestui obicei și este strâns legat de cronologia și filiera răspândirii obiceiului pe teritoriul Pannoniei.

Distribuția monedelor pe secole și pe emitenți. Pentru *Pannonia*, din cele 719 monede catalogate, 600 au putut fi determinate cu exactitate. Dintre acestea 524 sunt monede imperiale de bronz, 66 sunt piese de argint, iar 10 sunt monede provinciale de bronz. Ca și în cazul Daciei cele mai multe monede au fost emise pe parcursul secolului II p.Chr., dar avem câteva monede "relicve" din secolele I a.Chr.: o monedă celtică de argint, un denar legionar a lui Marcus Antonius și 6 monede emise de împăratul Augustus, dintre care 5 exemplare sunt în mod cert din bronz. Piesele cele mai târzii provin din necropolele de la *Aquincum*, *Carnuntum* și *Matrica*. Acestea sunt 24 de piese emise de dinastia Constantiniană, 1 emisă de Iovian, 2 Valentinian I și Valens, și 1 piesă Valentinian II. Trebuie menționat că necropolele târzii de la *Intercisa*, *Sopiane* etc., utilizate în exclusivitate pe parcursul secolului IV p.Chr. nu au fost studiate, deoarece considerăm că obiceiul depunerilor monetare funerare se modifică semnificativ după secolul IV p.Chr. Astfel aceste necropole depășesc limitele cronologice și obiectivele studiului de față.

În mod cert o parte din monede care ajung în morminte sunt extrase din masa monetară în circulație. Totuși există cazuri care dovedesc că în anumite situații unele emisiuni au fost alese (poate chiar păstrate) din motive personale și folosite în mod intenționat în ritualurile funerare.

După părerea noastră, preponderența monedelor împăraților din dinastia Antoninilor (în special Hadrian și Antoninus Pius) în mormintele din *Pannonia* nu se poate explica doar prin cronologia necropolelor și prin circulația îndelungată a emisiunilor acestor împărați. Se pare că mesajul monetar transmis pe emisiunile acestor împărați – preponderent reprezentat de personificările conceptelor abstracte *Salus*, *Felicitas*, *Pax*, *Providentia* etc. – s-

au potrivit cel mai mult cu sentimentele și pietatea celor aflați în doliu. Astfel, ele au fost cel mai frecvent utilizate în cadrul ceremoniilor funerare.

Distribuția metalului monetar în morminte. Din totalul monedelor de bronz cuprinse în catalog, 80% reprezintă nominale de bronz, 10% de argint și 10% nu oferă informații privind metalul. Această preponderență a nominalilor de bronz este una firească. Ea se poate explica prin valoarea simbolică a ofrandei monetare în morminte, subliniată și de izvoarele literare. Astfel, printre monedele de bronz predomină cele de valoare mică: *as*-ul și *dupondius*-ul reprezintă 86% din totalul pieselor de bronz descoperite în necropolele din *Pannonia*! *Sestertius* atinge 11% din totalul monedelor de bronz provenite din necropole, iar 2% sunt monede provinciale.

În *Pannonia*, tradiția depunerii unei monede de valoare simbolică se păstrează cel puțin până în perioada lui Aurelian, iar monedele de argint și bronz provincial arareori înlocuiesc ”obolul” tradițional. Explicația provine din faptul că monedele imperiale de bronz erau încă accesibile, iar mesajul lor era mult mai adecvat a îndeplini această funcție.

Depozite funerare. Pentru perioada studiată în *Pannonia* avem trei depozite funerare, toate provenite din necropola de la *Brigetio*. Una dintre ele a fost descoperită într-un sarcofag de piatră aparținând unei femei tinere. Inventarul funerar constă din diverse obiecte de uz cotidian, cosmetică, precum și obiecte simbolice. Monedele au fost descoperite la picior, probabil erau puse într-un săculeț. Ansamblul monetar constă din: 1 *as* Faustina I, 1 *sestertius* Trebonianus Gallus, 1 *antoninianus* Gallienus, 1 *antoninianus* Claudius II, 18 antoninieni de la Aurelian, 1 *as* sau *dupondius* neidentificabil. Dintre cele trei monede de bronz una este datată în secolul II p.Ch., fiind vorba de o piese veche rămasă în circulație. Prezența monedelor de bronz alături de antoninieni sugerează o semnificație diferită a nominalilor de bronz și argint. Monedele de bronz au putut fi considerate în continuare ca ”obol”, plata tradițională pentru lumea de dincolo. Piese de argint, fără îndoială, aveau o oarecare valoare atât în lumea de aici cât și în cea a umbrelor. Acestea ar putea fi interpretate ca *marsupium* – bani de buzunar pentru cheltuielile de dincolo.

În *Pannonia* poziția monedei în morminte de inhumație arată în felul următor: 48% din cazuri moneda provine din zona bazin/brațe/mâini, în 18% din zona picioarelor, în 17% din zona capului, 12% din zona pieptului, iar 5% descoperit pe discul opaițului. Această preponderență a monedelor descoperite în zona mâinilor și a bazinului este una specifică Pannoniei, deoarece vezi în *Dacia* cele mai frecvente sunt în zona capului. Acest aspect este semnificativ deoarece arată că în necropolele studiate din *Pannonia*, moneda a fost așezată

frecvent în zona mâinilor! În 14 cazuri, moneda a fost găsită în mâna dreaptă și numai în 9 cazuri în gură!

Mai multe monede într-un singur mormânt. În perioada principatului predominanța obiceiului de a depune o singură piesă în mormânt este subliniată de analiza datelor statistice procentuale. Graficul numărului de monede descoperite într-un singur mormânt arată că 91% din morminte au avut o singură monedă ca ofrandă, 7% din morminte au avut 2 monede în inventar, 1% din morminte 3 piese și numai 1% din morminte au avut în compoziție peste 3 monede.

Așa cum a fost evidențiat în cazul Daciei există o legătură între numărul și poziția monedelor în morminte. Mai multe monede găsite într-un singur mormânt au fost frecvent depuse în zone diferite ale corpului.

Monede – amulete. Pentru perioada studiată, în necropolele din *Pannonia* au fost descoperite 14 monede cu una, două sau trei orificii. Fără îndoială, aceste piese erau purtate de defunct încă în timpul vieții și au ajuns în mormânt ca obiecte personale. Ca urmare, ele au o funcție diferită de monedele depuse în cadrul unui ritual funerar.

Analiza statistică a monedelor-amuletă pare să nu ofere concluzii privind ritul de înmormântare. În *Pannonia*, monede perforate apar atât în morminte de inhumație, cât și în cele de incinerare. În ceea ce privește vârsta defuncțiilor înmormântați cu monede-amuletă, copii sunt mai frecvent înzestrați cu asemenea piese apotropaice. Din cele 4 cazuri în care s-a consemnat vârsta defuncțiilor 3 sunt copii și unul adult.

Sexul și vârsta defuncțiilor. Prin corelarea datelor referitoare la vârstă cu cele legate la sexul defuncțiilor înmormântați cu ofrandă monetară se poate observa o situație particulară. Așa cum am arătat mai sus cele mai multe morminte cu inventar monetar aparțin copiilor, iar aceștia în proporție de 71% sunt de sex feminin! Referitor la mormintele de adulți se poate constata că procentajul este exact ca în cazul copiilor (29% masculin, 71% feminin). Astfel, concluziile formulate pentru *Dacia* par să fie confirmate și pentru *Pannonia*. Deși decesele puerperale influențează mortalitatea mai ridicată a femeilor, totuși procentajele egale pentru copii și adulți par să denote o practică preferată pentru sexul frumos.

Tipuri monetare și mesaj. O alegere deliberată a monedelor pe baza mesajului monetar poate fi susținută de analiza tipurilor monetare provenite din necropolele *Pannoniei*. În opinia noastră, gruparea tipurilor monetare din prisma receptorului este cea mai eficientă metodă și oferă posibilitatea de a se apropia de mentalitatea omului antic.

Statistica tipurilor monetare care poartă conotații religioase arată că în mormintele din *Pannonia* reprezentarea lui Salus lângă altar (30 piese) apare cel mai frecvent, urmat de

tipurile monetare care nu au putut fi identificate cu certitudine, dar care reprezintă conturul unui zeu sau o zeiță. Conceptele abstracte care exprimă o atitudine, o dorință, o urare, atât din punct de vedere al emitentului, cât și al utilizatorului monedei, sunt printre reprezentările cele mai populare care apar pe monedele provenite din morminte. Numărul pieselor cu imaginea și/sau legenda *Fortunei* este e al treilea loc (12 piese), urmată de *Felicitas* (11 piese) și tipul monetar cu o scenă de sacrificiu la altar (9 piese). Reprezentările lui *Spes*, *Libertas*, *Pietas* și ale zeitelor *Minerva*, *Iuno* sunt prezente în morminte fiecare cu 7 piese.

Zeul suprem *Iupiter*, uneori reprezentat prin mănunchiul de fulgere, apare cu 6 piese în morminte, urmat de tipul *Providentia* și reprezentarea provinciei în "doliu" și de categoria *Apotheosis/Consecratio/Aeternitas*. Aceste tipuri sunt frecvent asociate cu legenda *DIVVS*, *DIVA*, *AETERNITAS*, *CONSACRATIO*, prin care transmiterea unui mesaj eschatologic este evidentă.

Un simbol al călătoriei în lumea de dincolo ar putea fi atribuit tipului monetar care redă o galără (3 piese). Tot în număr de 3 apare zeița *Roma*, reprezentată și prin lupoaica capitolină. Personificarea abstractă a conceptului *Pax* apare de 2 ori în morminte, la fel și *Diana*, *Ceres*, *Laetitia*. Piese rare (un singur exemplar) în morminte pot fi considerate următoarele zeițăi sau concepte legate de sfera religioasă a vieții: *Fecunditas*, *Tranquillitas*, instrumente pontificale (de sacrificiu), *Hercules*, *Luna*, templu/ altar reprezentat independent de alte elemente, *Venus*, *Isis*, *Amaltheia*, *Artemis* cu atributele lui *Hekate* (lună și stea cu 6 raze).

Metoda folosită în cazul sitului de la *Apulum (Dacia)* a fost aplicată pentru necropola de la *Brigetio (Pannonia)*. Au fost analizate reprezentările care apar doar pe monedele de bronz. Comparația între cele două grafice arată că monedele care poartă un mesaj religios legat de sacrificiu și lumea de dincolo au un procent mai mare în necropolă - 24%, față de așezare 17%. Dacă la aceasta adăugăm monedele cu mesaj religios benevolent (28% în necropole, 18% în așezare), diferența este și mai clară.

Prin analiza unor contexte funerare particulare și a unor morminte cu inscripții putem afirma că obiceiul depunerii ofrandei monetare în mormintele din *Pannonia* nu depinde de starea materială sau socială a defunctului. Monedele, de obicei de valoare mică (cu foarte puține excepții!), au fost oferite persoanelor cu diverse profesii, vârstă și stare socială. Printre ele se află indivizi care se ocupă de cultul zeilor (posibil preot la *Carnuntum*), de divertisment (posibil muzician la *Intercisa*), dar și persoane ale căror ocupație era legată de sfera mai practică a vieții (doctori la *Savaria* și *Aquincum*, cavalerist la *Aquincum*), conducător al

comunității indigene de la Inota (Várpalota). Se pare că este vorba de o superstiție profund personală care nu este determinată nici de nivelul de educație (epitaf în hexametri a fetei CASSIA de la *Aquincum*; morminte cu *stilus* sau cu recipiente pentru cerneală) nici de ocupația persoanei decedate. Singurii factori care favorizează frecvența monedelor în morminte pare să fie sexul (la femei mai des decât la bărbați) și vârsta (la copii mai frecvent decât la adulți).

CONCLUZII

Evidența izvoarelor literare și iconografice referitoare la mitul lui Charon și taxa de trecere în lumea de dincolo

Din punct de vedere al abordării imaginii lui Charon izvoarele scrise care s-au păstrat din antichitate au fost grupate în trei categorii:

A. În prima categorie pot fi incluse operele literare în care Charon este evocat alegoric, simbolizând moartea iminentă, ritualul trecerii și încorporării în lumea de dincolo. În limbajul poetic, taxa care i se plătește, o monedă de valoare nesemnificativă, devine o modalitate de a exprima un concept filosofic și moralizator: inutilitatea agonisirii gloriei, a bunurilor materiale și egalitatea în fața morții. Aici se aliniaza seria epigramelor din *Anthologia Palatina*, tragediile lui Aischylos și Euripides, operele poetilor elenistici și marilor personalități ale liricii latine din epoca de aur și argint. În puținele surse literare târzii figura lui Charon apare în ipostaza lui clasică.

B. Imaginea luntrașului, ca un instrument de ironie și umor, apare numai la câțiva autori antici: Aristophanes, Lukillios, Iuvenal, Petronius și Lucian din Samosata. Cu scopul de a prezenta o oglindă a societății în care trăiesc, ei ridiculizează nu numai pe Charon, dar mai ales obiceiul care este legat de mitul lui, înzestrarea mortului cu plata trecerii. Fără îndoială, ironia lor nu ar fi avut nici un efect, dacă auditoriul (spectatori sau cititori) nu ar fost familiarizat cu acest obicei.

C. În ultima categorie pot fi incluși cei care menționează mitul sau obiceiul legat de Charon fără să aibă scop poetic, filosofic sau moralizator. Aici se încadrează istoricii Diodor din Sicilia și Flavius Iosephus, geograful Strabon și clarvăzătorul Artemidor din Daldis. Fie vorba de narațiuni sub formă de anecdote, de descrierea unui obicei sau a unui topos antic, explicație ”științifică” sau ocultă, aceste surse ne vorbesc ”direct” și în mod autentic despre un personaj, care avea o înfățișare și o atribuție foarte clară în imaginația colectivă. În acest sens este semnificativă mărturia personală a lui Apuleius în *Apologia*, completată cu povestea fantezistă a lui Amor și Psyche în care avarul Charon devine însuși ”zarul” porții Hadesului. *Scholia Vetustiora* este mențiunea cea mai târzie, care descrie depunerea monedei în gura mortului ca un obicei viu, practicat în Atena secolului IV p.Chr.

Cei care susțin că varietatea descoperirilor monetare în morminte (locul, ritualul depunerii monedei – arșă/nearsă, nominalul etc.) arată că nu poate fi vorba de un singur fond comun al credinței - mitul luntrașului - au dreptate doar parțial. În realitate, pot exista explicații diverse pentru prezenta monedei în mormânt, însă acestea au un caracter exceptiv și trebuie analizate de la caz la caz. Rolul ofrandei monetare în antichitatea clasică nu poate fi înțeles fără să luăm în considerare impactul acestui mit a lui Charon asupra societății antice.

Moneda în context funerar. Aspecte generale și particulare ale practicii depunerilor monetare funerare în provinciile Dacia și Pannonia romană

Rolurile monedei în morminte

Poziția monedei în mormânt, numărul pieselor descoperite într-un complex, metalul și nominalul utilizat sunt factorii care, prin analize statistice și comparative oferă posibilitatea de a evidenția aspectele generale și particulare ale utilizării monedei în ritualurile funerare practicate în *Dacia* și *Pannonia* romană.

Se poate observa că atât în *Dacia* cât și în *Pannonia* majoritatea monedelor descoperite în morminte sunt nominale de bronz. În *Dacia* procentajul monedelor de bronz este 89%, iar în *Pannonia* 94%. *As*-ul și *dupondius*-ul sunt nominalele preponderente în ambele provincii (*Dacia* 73%, *Pannonia* 86%). Acest rezultat nu este întâmplător, el validează informațiile surselor literare referitoare la valoarea simbolică a monedei utilizate ca taxa de trecere către lumea de dincolo. Nominalul mare de bronz, *sestertius*, apare în morminte într-o proporție mult mai mică. Frecvența lui este mai ridicată doar în necropola de la Sighișoara, unde procentajul atinge 30% din totalul monedelor. Această abatere de la regulă poate fi expresia unor credințe particulare, mai ales dacă ținem cont și de faptul că la Sighișoara au fost descoperite în mod frecvent mai multe monede într-un singur mormânt.

Numărul monedelor într-un singur mormânt este un alt element prin care se poate determina funcția monedei și credințele legate de utilizarea lui în cadrul ceremoniilor de înmormântare. În *Dacia*, o singură piesă monetară a fost descoperită în 85% dintre mormintele cu evidență numismatică. Dacă excludem din statistică necropolele care au fost utilizate și după abandonarea Daciei, atunci procentajul mormintelor cu o singură monedă se ridică la 92%. În *Pannonia*, acest procentaj este de 92%, dar trebuie menționat că acest procentaj include și morminte de secol IV p.Chr. Acest rezultat confirmă o regulă generală în practicarea obiceiului care apare ca un leit motiv în izvoarele literare de-a lungul secolelor.

O singură monedă, cel mai frecvent de bronz, descoperită în morminte putea fi privită ca o parte simbolică a averii defunctului (*pars pro toto*), așa cum sugerează unele izvoare literare. Aceiași piesă poate îndeplini rolul taxei de trecere. Abaterea de la această regulă, depunerea mai multe monede în morminte, este un fenomen rar în perioada romană clasică atât în *Dacia*, cât și în *Pannonia*. Două sau mai multe monede în morminte pot reprezenta credințe particulare despre lumea de dincolo. Se evidențiază astfel credința în existența a mai multor "vameși" în regatul morții, ale căror bunăvoință și protecție putea fi obținută prin plata unei taxe, sau printr-o ofrandă monetară cu o reprezentare iconografică simbolică.

Spre sfârșitul secolului III p.Chr. se poate observa o creștere a numărului monedelor într-un mormânt atât în *Dacia* cât și în *Pannonia*. În *Dacia*, mai mult de trei piese au fost descoperite doar în necropolele de la Sighișoara, *Romula*, *Dierna* și în mod special la *Sucidava*. În necropola de la *Sucidava*, care are un orizont de folosire datat în secolul IV p.Chr., depunerea a patru sau mai multe monede a fost un obicei practicat în mod frecvent în epoca romană târzie. Aceeași tendință se poate observa în necropolele din *Pannonia*, la *Brigetio* și *Intercisa*, ale căror existență se prelungește până în secolul IV p.Chr. Aceste monede sunt puse în mod regulat în zona bazinului, lângă mâini sau lângă picioare, uneori în toate cele trei zone ale corpului. Atunci când avem mai mult de patru monede în mormânt, nici una nu a fost descoperită în gură. Această observație este un indiciu pentru faptul că ele nu au legătură cu taxa obișnuită de trecere, de valoare simbolică, obicei practicat în antichitatea clasică. Este obiceiul înzestrării decedatului cu un *marsupium*, cu bani de buzunar pentru cheltuielile în lumea de dincolo.

În perioada romană clasică, folosirea unei singure piese este o caracteristică generală atât în *Pannonia* cât și în *Dacia*. Diferența este, că în *Dacia* aceasta a fost descoperit cel mai frecvent (85% din cazuri, fără necropola de la *Sucidava*) în zona capului, iar în *Pannonia* în zona bazinului. Pentru descoperirile monedei în zona capului interpretarea monedei ca taxă de trecere este evidentă. În celelalte cazuri (zona bazinului, mâini etc.) echivalarea monedei cu taxa de trecere, cunoscută ca mitul lui Charon, nu este imposibilă, dar, în unele cazuri există și alte explicații. Iconografia unor piese, cât utilizarea și poziția diversă sugerează că monedele puteau fi privite ca *pars pro toto*, un simbol al egalității în fața morții sau ofrande simbolice prin care decedatul este încredințat protecției zeilor. Aceste funcții nu se exclud una de alta, ele puteau fi întruchipate de o singură piesă, tocmai datorită caracteristicilor

unice ale obiectului: mijloc de schimb omniprezent în societate, purtătoare de valoare, dar și purtătoare de idei și credințe.

Atât în *Pannonia*, cât și în *Dacia*, majoritatea mormintelor în care monedele au fost descoperite în gura defunctului aparțin unor copii. Acest obicei se explică prin faptul că în cazul copiilor moneda este *pars pro toto*, deoarece ei nu acumulează averi. Sunt niște ființe pure, cărora trebuie asigurată siguranța trecerii și a încorporării.

Tot copiii sunt cei care sunt înzestrați cel mai frecvent cu monede-amulete. Această observație este valabilă atât pentru *Pannonia* cât și pentru *Dacia*. Monedele cu una, două sau trei orificii erau purtate de defunct încă în timpul vieții. Calitățile specifice monedei, manifestându-se prin forma perfectă a cercului, strălucirea metalului și mesajul reprezentărilor transformând piesa de schimb într-una magică, protectoare. Chiar dacă nu este cunoscută partea expusă a monedei (avers sau revers), în anumite cazuri, mesajul spiritual este descifrabil prin prisma reprezentărilor sau a legendei de pe revers. Printre zeii și personificările abstracte protectoare care apar pe monedele perforate sau înrămate din *Dacia* și *Pannonia* putem aminti: Providentia, Pax, Minerva, Aequitas, Hercules, Luna, Victoria.

Cronologia răspândirii obiceiului depunerii monedelor în mormintele studiate

Delimitarea mormintelor pe orizonturi cronologice clare nu a fost realizată pentru nici una dintre necropolele studiate.

Preponderența monedelor împăraților Antonini se poate explica parțial prin popularitatea crescută a obiceiului la mijlocul secolului II p.Chr. Această observație coincide cu ridiculizarea tot mai accentuată a obiceiului în izvoarele literare, fapt care atestă un mediu spiritual fertil pentru creșterea tot mai accentuată a superstițiilor populare.

Schimbările de conținut ale obiceiului devin evidente la sfârșitul secolului II, dar mai ales în secolul IV p.Chr., când pe lângă taxa de trecere simbolică (care este *pars pro toto* din averiile pământești) apare tendința de a asigura mai mulți bani defunctului, fie pentru cheltuielile din lumea de dincolo, fie ca ofrandă pentru spiritele lumii de dincolo.

Fenomene ale circulației monetare reflectate în descoperiri monetare funerare.

Atât în cazul Daciei, cât și al Pannoniei, s-a demonstrat că marea majoritate a monedelor în morminte sunt extrase din masa monetară aflată în circulație. Fenomenele circulației monetare pot fi surprinse și prin analiza eşantioanelor provenite din morminte. De exemplu, dispariția treptată din circulație a monedelor de bronz la sfârșitul secolului II p.Chr. și devalorizarea argintului. Începând cu sfârșitul secolului II p.Chr., ”obolul” necesar este asigurat prin emisiunile prezente tot mai frecvent în circulație: monedele de argint subaerate, a emisiunilor provinciale de bronz și a monedelor de tip PROVINCIA DACIA și P M S COL VIM.

Un pragmatism accentuat în domeniul spiritual care subliniază în același timp valoarea simbolică al inventarului monetar, poate fi surprins prin depunerea monedelor tocite sau acelora care nu sunt acceptate în circulație, cum ar fi monedele provinciale de bronz.

Răspândirea obiceiului – popularitate

Comparația celor două provincii în cea ce privește procentajul general al frecvenței descoperirilor monetare în contexte funerare este semnificativă din mai multe punct de vedere. În *Dacia*, 9,7% din morminte au avut în inventar piese monetare, iar în *Pannonia* 18%. Acest rezultat arată că în *Pannonia* obiceiul a fost practicat aproape de două ori mai frecvent, față de *Dacia*. Fenomenul poate fi explicat din perspectiva locației geografice al provinciei *Pannonia*, care se află mai aproape de coasta mediteraneeană și Italia, filiera prin care obiceiul este importat și în provinciile periferice.

Referitor la popularitatea obiceiului în cadrul aceleiași provincii, o observație generală ar fi faptul că obiceiul este cunoscut și practicat în primul rând de populația aglomerațiilor urbane. Prezența monedei în necropolele rurale aparținând diferitelor comunități etno-culturale oferă posibilitatea de a stabili caracteristici generale și particulare în practicarea acestui obicei mediteraneean în rândul unor populații indigene. Există doi factori principali care influențează răspândirea ritului în mediu rural:

1. Aproximarea centrelor urbane sau militare, distanța de la principalele artere de circulație.
2. Originea populației și zona geografică de proveniență.

În concluzie, se poate afirma pentru ambele provincii că adoptarea obiceiului ofrandei monetare poate fi considerată un semn de aculturație în rândul populațiilor de diverse etnii.

Un alt aspect relevant pentru popularitatea obiceiului este legat de sexul și vârsta defuncțiilor înmormântați cu ofrandă monetară. Analiza statistică a demonstrat că obiceiul depunerii monedei în morminte este mai frecvent practicat în cazul defuncțiilor de sex feminin și în cazul copiilor. Această observație este valabilă atât pentru *Pannonia* cât și pentru *Dacia*. Fenomenul se poate explica prin nevoia accentuată a ființelor vulnerabile de a fi protejate de spiritele malefice ale Infernului și de a putea plăti taxa necesară încorporării în lumea de dincolo.

Analiza statistică ale tipurilor monetare de pe monedele depuse în mormintele din *Dacia* și *Pannonia* a demonstrat existența unei selecții pozitive ale reprezentărilor religioase. În contextul ceremoniilor funerare acestea erau privite de către "cititor" într-un mod personal, purtând un mesaj în concordanță cu sentimentele și urările apropiaților (*Salus*, *Aeternitas*, *Felicitas*, *Spes*, *Fortuna*, *Libertas*, *Providentia* etc.). Paralel cu acest fenomen s-a constatat o selecție negativă ale tipurilor monetare militare și civile, reprezentări care au fost mai puțin potrivite pentru a exprima ideile și credințele învârtite în jurul acestui moment de răscruce. Pentru ambele provincii au fost alese două situri arheologice reprezentative (*Apulum* și *Brigetio*) care prin eșantionul mare al materialului monetar a făcut posibilă comparația statistică a reprezentărilor de pe monedele pierdute întâmplător în perimetrul așezării cu reprezentările de pe monedele utilizate în cadrul ceremoniilor. Rezultatele au confirmat existența unor selecții pozitive și negative.

Forța simbolică a imaginilor de pe monedele provenite din necropole s-a evidențiat și prin analiza unor cazuri particulare. Pe monedele purtate ca pandantiv, cu rol decorativ sau apotropaic, puterea simbolică a imaginii este evidentă. Aceste imagini pot fi zei și zeițe, personificări, dar și obiecte simbolice cu conotații religioase. În *Dacia*, pe reversul monedelor amulete apare imaginea lui Hercules, a Lunei (*Dierna*), iar în *Pannonia* zeița Victoria (*Carnuntum*), Minerva (*Savaria*), Pax (*Aquincum*), altar cu ușă dublă cu legenda PROVIDENTIA (*Brigetio*).

Invocarea figurilor feminine materne, de exemplu Pietas cu trei copii reprezentată pe un *dupondius* emis de Antoninus Pius (complexul funerar Drașcov, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*) este posibilă și în alte cazuri. Apelul la personaje salvatoare sau protectoare

poate fi susținut de prezența în morminte a unor tipuri monetare rare. Pe reversul unei monede provinciale, pusă în mâna dreaptă a unui copil, luna și stelele o simbolizează pe Hekate – zeița greacă a răscrucilor, a vrăjitoriei, asimilată uneori cu Persephona (*Intercisa*). Pe o medalie argintată emisă la *Perinthos* în *Tracia* apare Herakles (*Brigetio*) – semizeul care a biruit Infernul și a câștigat nemurirea. Există monede provenite din morminte care fac trimiterea la acte de pietate și sacrificiu, la călătorie sau la renaștere.

În concluzie, putem afirma faptul că NU există un dogmatism generalizat în domeniul ritualurilor și superstițiilor funerare. Izvoarele literare, dar mai ales cele arheologice arată că obiceiuri și credințe diferite stau unul lângă celălalt. Cele câteva sute de contexte funerare în care au fost descoperite monede, chiar dacă au elemente comune, nu se pot încadra în șabloane. Decesul este un moment trăit în viața privată, modul de despărțire al celui trecut în neființă este influențat de obiceiurile comunității în care individul este integrat, dar nicidecum dirijat de prescripții și dogme impuse și universal acceptate.